

Využití vybraných etických teorií v praxi sociální práce

Using Some Chosen Ethical Theories in the Social Work Practise

Mirka Nečasová, Zdeňka Dohnalová, Renáta Talašová

PhDr. Mirka Nečasová, Ph.D., je odbornou asistentkou na katedře sociální politiky a sociální práce FSS MU v Brně, kde vede kursy týkající se etiky sociální práce, mediace a supervize. Působí také v Mediačním centru.

Mgr. Zdeňka Dohnalová je doktorskou studentkou na katedře sociální politiky a sociální práce FSS MU v Brně, kde také působí jako výzkumná pracovnice. Vyučuje kursy zaměřené na etiku v práci s lidmi a supervizi. Je rovněž ředitelkou občanského sdružení Klíč pro rodinu.

Mgr. Renáta Talašová je doktorskou studentkou na katedře sociální politiky a sociální práce FSS MU v Brně. Vedle toho pracuje jako probační úředník na středisku Probační a mediální služby v Brně.

Abstrakt

Cílem tohoto příspěvku je ukázat na konkrétní kasuistice, jakým způsobem je možné využít etické teorie pro lepší pochopení problematické situace v praxi sociální práce a pro získání více možných náhledů na tuto situaci a její řešení. Při aplikaci etických teorií na daný případ nejprve autorky čtenáře seznamují s kasuistikou, kterou poté postupně rozeberou s využitím tří rozdílných etických teorií: deontologie, utilitarismu a etiky péče.

Klíčová slova

kasuistika, sociální práce, etické dilema, etický problém, deontologie, utilitarismus, etika péče

Abstract

The aim of this contribution is to show, through the chosen case study, some ways of using some ethical theories for a better understanding of the problematic situation in the practice of social work, and viewing the particular problem, as well its solution, from different angles. When applying the ethical theories to the case study, the authors are analyzing it with the use of: deontology, utilitarianism, ethics of care.

Keywords

case study, social work, ethical dilemma, ethical problem, deontology, utilitarianism, ethics of care

Úvod

Cílem tohoto příspěvku je ukázat, jakým způsobem je možné využít etické teorie pro lepší pochopení problematické situace a pro získání více možných náhledů na tuto situaci a její řešení. Etický problém a dilema vymezujeme podle Banks (2006) následujícím způsobem. Etické problémy vznikají v situaci, kdy je evidentní, jak by sociální pracovník měl rozhodnout, ale toto rozhodnutí se mu osobně příčí. Např. když ne-

může poskytnout potřebnou materiální pomoc, protože klient nesplňuje požadovaná kritéria pro získání dávky. Etické dilema představuje situaci, kdy si pracovník uvědomuje dvě nebo více vzájemně konfliktních možností, jak rozhodnout, přičemž tyto možnosti představují vzájemně neslučitelné morální principy (např. konflikt práva klienta na seburčení a povinnost sociálního pracovníka chránit zdraví klienta). Není tedy jasné, které rozhodnutí bude přijatelnější.

Pracovník je ve svém způsobu vnímání situace ovlivněn objektivními i subjektivními faktory. Důležitá je nejen úroveň jeho morální citlivosti¹ a schopnosti reflexe situace a sebereflexe a celkově zralost jeho osobnosti, ale také zkušenosti v rozhodování v morální oblasti i úroveň jeho znalostí, dovedností a povaha jeho praxe v rámci profese i mimo ni. Jak ilustruje Banks (2006), totožná situace může pro jednoho představovat pouze technickou otázku (dodržování daných pravidel), pro jiného pak může být etickým problémem (obtížné rozhodnutí, ale přitom je zřejmé, jak by se měl rozhodnout) a dilematem pro dalšího (zdá se, že přijatelné řešení neexistuje). Při svém rozvažování mívá pracovník k dispozici jak hodnotové a etické základy, na kterých je profese založena (etický kodex a profesní hodnoty), tak i pomoc spolupracovníků a dalších pracovníků (např. supervizora). Vliv osobního přesvědčení pracovníka, étosu společnosti a právních ustanovení na přístup k problémům a dilematům je jistě také značný.

Při aplikaci etických teorií na daný případ nejdříve seznámíme čtenáře s kasuistikou a poté postupně rozebereme situaci s využitím některých prvků tří rozdílných etických teorií: deontologie, utilitarismu a etiky péče. Tyto teorie vybíráme nejen proto, že jsou v literatuře o etické dimenzi sociální práce pravděpodobně mezi klasickými teoriemi nejčastěji uváděny, ale také proto, že názorně ilustrují tři odlišné proudy v oblasti profesní etiky.

Kasuistika

Paní Anna se obrátila na internetovou poradnu občanského sdružení, jehož primárním cílem je pomoci těhotným ženám, které se v důsledku nečekaného těhotenství ocitly v obtížné životní situaci a které nemohou nebo nechťejí v současné době komunikovat s odborníkem jiným způsobem (telefonicky, tváří v tvář). Poradenství poskytované daným sdružením prostřednictvím internetu je spíše krátkodobějšího charakteru a neklade si za cíl nahradit osobní kontakt s odborníkem ani dlouhodobou léčbu či terapii. Cílem internetového poradenství je zejména předat klientům základní informace o možnostech řešení, které se jim v jejich obtížné životní situaci nabízejí, a dále pak zprostředkovat kontakty na příslušné odborníky. Jde o služby poskytované v rámci speciálního sociálního poradenství.² Poradna garantuje zaslání odpovědi

klientovi do tří dnů. Službu v současné době personálně zabezpečují tři ženy, kvalifikované sociální pracovnice.

Paní Anna v současnosti žije v Rakousku, kde je již pět let vdaná. Její první e-mail v rámci internetového poradenství vypadal čistě informativně, i když bylo znát, že paní Anna řeší náročnou situaci. Klientka píše, že je velice nešťastná, protože dala v roce 2000, kdy ještě žila v ČR, svého syna k adopci. Popisuje, že se nacházela ve složité situaci a tehdy neviděla jiné řešení. Po čase se odstěhovala do Rakouska a založila rodinu. Nyní ji s narozením jejich dvou dcer trápí, že svému synovi nemohla předtím dát to, co nyní svým současným dětem. Klientka si ale uvědomuje, že by nebylo správné synovi zasahovat do života. Jen by chtěla vědět, jak se mu daří a zda má hodné adoptivní rodiče.

Poradkyně, která na zprávu odpovídala, poskytla klientce podporu – uznání její těžké situace i toho, že se svým problémem nezůstává sama a snaží se jej řešit. Poslala jí také kontakt na organizaci, která se zabývá osvojením, kde by jí mohly být poskytnuty podrobnější informace.

Klientka se v dalším e-mailu zmiňuje o tom, že s ní její matka od doby, kdy dala svého prvorozrozeného syna k adopci, nemluví. Dále popisuje své vzpomínky na syna. Vzpomínky ji pronásledují při běžných činnostech, například tehdy, když svým současným dětem kupuje nějaké drobnosti a cítí vinu, že toto svému synovi nemohla dopřát. Poradkyně klientce poradila, aby vyhledala odbornou psychologickou pomoc. Ta to však odmítá s odůvodněním, že v Rakousku záleží psychologům pouze na tom, aby z lidí vytáhli peníze. Dále píše, že nechce, aby o jejích problémech věděla současná rodina, která o jejím prvním těhotenství nemá tušení. Na závěr uvádí, že by ráda poslala finanční dar sdružení, protože si je jistá, že kdyby jí byla tenkrát poskytnuta taková pomoc, jakou sdružení poskytuje, tak by svého syna k adopci dát nemusela. Proto žádá o bankovní spojení na sdružení.

V dalším e-mailu paní Anna děkuje za poskytnuté číslo účtu a popisuje svoji úzkost. Píše o tom, jak si už několikrát chtěla sáhnout na život, ale vždy ji od tohoto úmyslu odvedla myšlenka na její děti, které by tu přece nemohla nechat. Ve sdružení si poradkyně daly práci a našly odborníky z oblasti psychologie v místě bydliště klientky. Na to paní Anna odepisuje, že už nějaké poradny hledala, ale nevěří jim. Domnívá se, že

by jí pomohlo syna alespoň vidět, a uvádí, že se jí o něm v poslední době často zdá.

Vzhledem k tomu, že už prostřednictvím internetového kontaktu nebylo možno klientce příliš pomoci, shrnula pracovnice celou klientčinu situaci, vyjádřila jí pochopení a doporučila kontakt na psychologickou poradnu. Paní Anna opět na nabízené kontakty nereaguje a popisuje svoji lítost a úzkost nad ztrátou prvorozeného chlapce.

Pracovnice se sešly na poradě nad tímto případem. V diskusi se zaměřily na to, že vždy když paní Anně zaslaly potřebné kontakty, našla si další věc, která jí trápí, aby byly nuceny stále reagovat. Dá se předpokládat, že finančním darem, který poradně skutečně zaslala, si také možná chtěla zajistit kontakt ze strany sdružení. Zdá se, že klientce nejde o to, aby svou situaci začala aktivně řešit, ale má pocit, že prostřednictvím e-mailu bude moci psát o svém trápení a někdo ji bude neustále poslouchat a odpovídat jí. To by samo o sobě bylo legitimní, prodlužování tohoto stavu je však vyčerpávající a ve svém důsledku by mohlo být kontraproduktivní.

Pracovnice si kladou otázku: *Máme udržovat dále kontakt s klientkou, nebo kontakt ukončit?*

Náhled na situaci v intencích Kantovy deontologické etiky

Deontologie je nauka o povinnosti³. Tato etika předpokládá, že povaha člověka je rozumová. Nejdříve se zaměříme na charakteristiku tohoto etického náhledu a poté provedeme aplikaci na výše uvedený příklad.

Kant (1910) ve své metafyzice mravů vychází z toho, že mravouka má být založena na metafyzice⁴, tedy na čistém rozumovém poznání mravů, a nikoliv na zkušenosti (empirii). Kantova metafyzika jde až k idejím, u nichž člověka opouštějí empirické příklady. Proto je nutné se zabývat rozumem – pouze rozumná bytost je schopna jednat podle zákona, tzn. podle principů, čili má vůli. Vůle je schopnost volit to, co rozum poznává nezávisle na náklonnostech (jejichž zdrojem jsou příčiny smyslového světa) jako prakticky nutné, tedy dobré. Člověk se nedokáže plně oprostít od náklonností, protože v sobě zahrnuje obě složky – jak neempirickou (rozumově-duchovní), tak i empirickou (hmotně-tělesnou). Empirickou rovinu je však schopný přesáhnout, a to tak, že dokáže určovat vůli podle objektivních zákonů. Kant pro toto určování

vůle podle zákonů používá pojem donucování. Objektivní princip, který vůli donucuje, nazývá příkaz rozumu a formulace tohoto příkazu se nazývá imperativ (přesněji kategorický imperativ). Kategorický imperativ v Kantově definici je tedy formulace příkazu, který určuje vůli podle objektivních zákonů tak, aby konala povinnost. Říká vůli, jak je dobré jednat, přičemž dobré je to, co určuje vůli prostřednictvím rozumových představ, nikoliv podle subjektivních motivů.

Tato dobrá vůle je základem z etického pohledu správného jednání. Sama o sobě dobrá je jen dobrá vůle. Např. uměřenost, sebeovládání, statečnost, inteligence mohou být zlé, pokud jsou použity bez dobré vůle. Přitom není důležitý následek jednání, ale motivace jednání plynoucí z dobré vůle. Člověk nicméně vždy nekoná svoji povinnost (vůle tedy není dostatečně donucována). Kant to vysvětluje právě odkazem na motivaci z povinnosti a z náklonnosti a rozlišuje dva typy imperativů – hypotetický a kategorický.

U hypotetického imperativu je praktická nutnost možného jednání myšlena jako prostředek k něčemu jinému. Účel, který patří ke všem rozumným bytostem, je úmysl získat blaženost. Jako prostředek pak slouží zručnost (technika) a chytrost (pragmatismus). Blaženost sama je však pojem neurčitý – člověk přesně nedokáže určit, co chce. Je to způsobeno tím, že prvky, které náležejí k pojmu blaženost, jsou nejen empirické, ale také neempirické, protože k ideji blaženosti je třeba i absolutní celek⁵. Chytrost nám tedy může poskytnout pouze rady. Hypotetický imperativ platí sice všeobecně, ale podmíněně. Kategorický imperativ je oproti tomu jednání nutné samo pro sebe bez vztahu k jinému účelu, vůle je zde v souladu s rozumem. Kategorický imperativ je praktický zákon⁶, ostatní imperativy jsou nahodilé. Můžeme se jich kdykoliv zbavit, když se vzdáme úmyslu. Např. hypotetický imperativ „pokud chci, aby mě lidé měli rádi, musím se k nim dobře chovat“ je podmíněný cílem (Shaw, 1999), takže nebude platit v situaci, když tomu, jestli mě lidé mají rádi, nebudu přikládat žádnou důležitost.⁷ Kategorický imperativ naproti tomu neponechává vůli žádnou libovůli. Říká: „Jednej tak, jako by se maxima tvého jednání měla na základě tvé vůle stát obecným přírodním zákonem.“ (Kant, 1976: 62.) Kant uvádí následující příklad: Pokud by si člověk

chtěl od druhého vypůjčit peníze, ale věděl by, že je nemůže vrátit, pak si má položit otázku, zda se může princip vlastního prospěchu stát obecným zákonem. Odpovědí je to, že takto postupovat nelze – znemožnil by se tak slib, což odporuje rozumu. Při porušení povinnosti zjišťujeme, že nechceme, aby se naše maxima⁸ stala obecným zákonem. Chceme jen výjimku pro sebe a pro tento případ.

Další princip praktického zákonodárství říká: „Jednej tak, abys používal své lidství jak ve své osobě, tak i v osobě každého druhého vždy zároveň jako účel a nikdy pouze jako prostředek.“ (Kant, 1976: 75.) Tato formulace vychází z úvahy, že existuje něco, čeho existence sama o sobě má absolutní hodnotu, co by mohlo jako účel sám o sobě být základem určitých zákonů – tím je člověk a vůbec každá rozumná bytost. Rozumná přirozenost existuje totiž sama o sobě jako účel, osoby mají nepodmíněnou hodnotu. Oproti tomu věci mají relativní hodnotu a slouží jako prostředky. Pokud by si tedy chtěl člověk půjčit peníze, i když ví, že je nevrátí, pak by druhého využil pouze jako prostředek pro svoje cíle.⁹ Popřel by tak jeho důstojnost osoby. „Ten, kdo porušuje lidská práva, zamýšlí si posloužit osobou druhých jako pouhých prostředků, aniž by přihlédl k tomu, že jako rozumné bytosti mají být vždy zároveň ctěny jako účely.“ (Kant 1976: 76.)

Třetí princip potom vychází z toho, že idea vůle každé rozumné bytosti je obecně zákonodárnou vůlí. Kant uvádí, že dříve učitelé mravnosti viděli člověka jako podřízeného zákonům, ale nenapadlo je, že je podřízen jen svému vlastnímu, a proto obecnému zákonodárství. V jejich pojetí zákon nevznikl z vlastní vůle člověka, ale pojil se s nějakým zájmem. Šlo vlastně o hypotetický imperativ. Povinnost však nespočívá na citech, podnětech či náklonnostech, ale na vztahu rozumných bytostí, jejichž vůle je zákonodárná. Spojení rozumných bytostí prostřednictvím společných zákonů nazývá Kant říše účelů. Zde mají rozumné bytosti důstojnost, která je povznesena nad cenu (relativní hodnotu), protože má vnitřní hodnotu (věrnost ve slibu, přání dobra druhým apod.). Její hodnota nezáleží na následcích, ale je ve smýšlení. Rozumná bytost je zákonodárná – poslouchá jen ty maximy, které si sama dává a podle nichž mohou její maximy patřit k obecnému zákonodárství, jemuž se sama logicky zároveň podřizuje. Každá rozumná bytost musí ve vztahu ke všem zákonům, kterým by

mohla být podřízena, mít možnost považovat se zároveň za zákonodárnou – autonomní, protože právě tato přiměřenost jejích maxim pro obecné zákonodárství ji vyznačuje jako účel sám o sobě. Své maximy musí zároveň pojímat i z hlediska druhých, protože se jedná také o zákonodárné bytosti. Takto je možný svět rozumných bytostí jako říše účelů, a to na základě zákonodárství všech osob jakožto členů. V nezávislosti maximy na motivacích z náklonnosti záleží její vznešenost stejně jako výsadní důstojnost každého rozumného subjektu být zákonodárným členem v říši účelů.

Nezávislost na určujících příčinách smyslového světa je svoboda a s ní spojená autonomie. Považujeme-li se za svobodné, přenášíme se do rozumového světa a poznáváme autonomii vůle s jejím následkem – mravností. Jak již bylo uvedeno výše, člověk je součástí rozumového i smyslového světa, takže jeho jednání není vždy ve shodě s autonomií vůle. Přesto člověk ví díky vnitřní hodnotě své osoby, že takovéto jednání by bylo lepší.¹⁰

Výše zmíněné principy reprezentují různá znění kategorického imperativu a odkazují na jeho obecnost, na nepodmíněnou hodnotu osoby a na autonomii vůle.

Aplikace

Pojďme nyní sledovat úvahu pracovnice ze zmíněného příkladu a využijme k tomu některé poznatky plynoucí z Kantovy deontologické etiky. Základní problém pracovnice tkví v tom, že si není jistá, jak správně reagovat: Udržovat dále kontakt s klientkou, nebo kontakt ukončit? Pracovnice si uvědomuje, v jak obtížné situaci se klientka nachází, a umí si i alespoň částečně představit, jak se klientka cítí. Ráda by jí pomohla a splnila také dobře to, co má jako poradkyně za úkol. Měla by se rozhodovat na základě dobré vůle – tedy na základě rozumově zdůvodněného objektivního zákona a ne na základě subjektivních motivů (náklonnosti). Ve svém náhledu na situaci by se měla oprostít např. od soucitu s klientkou a obav z reakce klientky, která by po ukončení kontaktu už neměla kde ventilovat svoje obtíže.¹¹ Měla by tedy jednat podle povinnosti, tzn. podle rozumu, a být ve svém jednání svobodná od soucitu a náklonnosti ke klientce. Jak ale pozná, co je její povinnost v tomto případě? Je třeba se na problematickou situaci podívat z perspektivy kategorického imperativu.

Kategorický imperativ se vztahuje na všechny rozumové bytosti, které na sebe právě díky rozumu kladou stejné morální požadavky. Požadavek univerzality v sobě nese důvěru, že ostatní pochopí naše jednání a akceptují donucování své vůle podle těchto univerzálně platných zákonů, a to nezávisle na tom, zda jsou sami subjekty nebo objekty tohoto jednání, i na tom, jaký výsledek se dá očekávat. Pracovnice by se tedy měla zamyslet nad tím, zda by bylo pravidlo ukončení poskytování služby klientce, která službu sama ukončit nechce, univerzálně akceptovatelné. Na takto položenou otázku by nejspíše každý odpověděl, že nikoliv. Je však třeba vzít v úvahu i to, že možnosti pomoci při řešení problémů, o kterých klientka píše, už také příliš nespádají do působnosti internetového poradenství. Pomoc, kterou pracovníci internetového poradenství dokážou poskytnout, spočívá z valné části v předávání informací a kontaktů a odkazování. Pravidlo by tedy bylo možné přeformulovat následujícím způsobem: Klientka, která nespádá do cílové skupiny internetového poradenství v dané organizaci, se odkáže na odpovídající služby a citlivým způsobem se s ní ukončí kontakt. Toto pravidlo se zdá být univerzálně akceptovatelné, a to i pro klientku – neměla by totiž pro sebe chtít výjimku.

Druhé znění kategorického imperativu nás nabádá, abychom nepoužívali druhé i sebe pouze jako prostředky, ale vždy také jako účely samotné o sobě. Účel musí vyplynout z rozumu, musí být nepodmíněný a absolutní. Tento rozumový účel musí být zároveň objektivně nutný pro všechny rozumové bytosti. Naproti tomu účely kladené empiricky jsou vždy relativní. Z tohoto pohledu by se pracovnice měla zamyslet nad tím, kdy by klientku používala pouze jako prostředek pro svoje cíle. Např. by to bylo v situaci, kdy by pracovnice pokračujícím kontaktem s klientkou především saturovala potřebu vlastní sebeúcty (Kopřiva, 1997), odmítání změn (Lishman in Adams, Dominelli, Payne, 1998), touhu po moci a celkově naplňování vlastních potřeb (Hawkins, Shohet, 2004). Mohlo by to však být i v situaci, kdy by chtěla ukončit kontakt s klientkou např. proto, že ji tento kontakt emočně vyčerpává, a chce se tedy takto zbavit vlastní nepohody. Šlo by o motivaci danou libostí nebo nelibostí a její jednání by bylo nesvobodné. Naopak, ukončení služby by mohla odůvodnit právě respektem ke klientce jako k účelu samotnému o sobě. Není totiž z hlediska rozumu konzistentní, když je

prodlužován kontakt, který klientku odvádí od toho, aby začala vlastní problém racionálním způsobem řešit. Klientka totiž tím, že poskytování služby různými způsoby prodlužuje, aniž by se k problému postavila čelem, používá sama sebe (ale i pracovníci) pouze jako prostředek. Takto ovšem i popírá vlastní autonomii. Bylo by tedy vhodné napomoci tomu, aby se osvobodila od empirických motivací, a v tom jí pracovnice může a má povinnost pomoci – donucováním vůle klientky k tomu, aby opustila cestu pouze hypotetických imperativů¹², a tak pomohla posílit její autonomii.

Rozebrání okolností případu z hlediska deontologické etiky může pracovníci pomoci si uvědomit, jaké má motivace. Etické dilema se také možná změní v etický problém: např. když si pracovnice uvědomí, že by bylo správné (v souladu s kategorickým imperativem) ukončit kontakt s klientkou, ale z lidského hlediska je to pro ni obtížné. Díky rozboru kasuistiky si možná také pracovnice uvědomila, že je potřeba vypracovat v poradně určitá základní pravidla vyplývající z povahy a možností poskytované služby. V tomto ohledu je však třeba upozornit na to, že přílišné množství pravidel a standardizace může v praxi vést až k určité rutinizaci činnosti a odkazům pouze na neosobní pravidla, což by pak už mohlo být kontraproduktivní.

Jak uvádějí autoři publikující v oblasti sociální práce¹³, výhodou deontologické etiky je jasné oddělení povinnosti od osobního zájmu. Nevýhodou je určitý formalismus projevující se rigidním plněním toho, co je bez ohledu na následky považováno za povinnost. Obtížné je také určování povinnosti v konkrétní situaci.

Teleologie a utilitarismus

Teleologie (z řeckého *telos* – cíl, účel) je filozofické učení, které staví na první místo důsledky jednání. Veškeré dění v realitě (včetně lidského jednání) je určeno nějakým účelem.

Typickou teleologickou koncepcí je utilitarismus (z latinského *utilitas* – užitek). Jedná se o směr pocházející z 19. století, který se dočkal jisté renesance v polovině století dvacátého (Machula, 2008). Henriksen a Vetlesen (2000: 148) mluví v této souvislosti o „moderní formě teleologické etiky“.

Utilitarismus považujeme za jednu z nejrozšířenějších a nejlivnějších teorií etiky. Na rozdíl od deontologie utilitarismus tvrdí, že žádné chování

Otázka	Kritérium	Princip
Jak se má hodnotit jednání (čin nebo pravidlo)?	Teleologické: následky, konsekvence	Následků
Jak se mají posuzovat následky?	Užitečnost pro dobro	Užitečnosti
Co je dobro?	Prožívání slasti, odstraňování strasti	Hédonismu
Jak se má správně určovat užitek? Co je správné?	Maximalizace dobra pro ty, jichž se jednání dotýká (suma užítka, průměrný užitek)	Sociální princip

není správné nebo špatné samo o sobě, ale záleží na následcích, které vyvolá. Jedná se tedy o teorii etiky, která posuzuje činy podle očekávaných následků (Thompson, 2004). Následky jsou dobré v případě, že zvyšují sumu dobra ve společnosti, špatné, pokud ji nezvyšují nebo snižují. Morálnost jednání je tedy v tomto přístupu odvozována od následků jednání.

Sociální pracovníci jsou již z povahy své práce často nuceni pátrat po okolnostech a souvislostech a teprve následně zvažují, jaké jednání bude šetrné a výhodné pro konkrétního klienta a jaké jednání bude výhodné pro společnost jako celek. „Podle klasické formy utilitarismu by každý měl vždy jednat tak, aby svým jednáním vytvářel větší množství dobra než zla pro všechny, jichž se toto jednání dotýká. Sociální pracovník by měl kalkulovat nejen pozitivita, ale také negativa a v následcích jeho jednání by pozitivita měla převážet.“ (Nečasová, 2001: 36.)

Následující tabulka ilustruje hlavní otázky, kritéria a principy mravního posuzování v utilitarismu. Mravní posuzování se děje ve čtyřech vzájemně navazujících krocích.

První utilitaristický teoretik, Jeremy Bentham (1748–1832) předpokládá, že zájem společnosti není ničím jiným než sumou individuálních zájmů jejích členů. Jednání tedy zvyšuje štěstí (dobro) společnosti jen tak dalece, jak dalece se zvyšuje celkové množství individuálního štěstí (dobra). Základem je co největší štěstí pro co nejvíce lidí. Bentham prosazuje kvalitativní hédonismus. „Nezáleží na obsahu, ale na množství štěstí (kvantitě). Množství si člověk ‚měří‘ silou prožitku.“ (Příkaský, 2000: 65.) Nabízí pro hodnocení štěstí hédonistickou kalkulaci podle šesti kritérií: jeho trvání; intenzita; dosažitelnost; bezprostřednost; jistota, že se štěstí skutečně dosáhne; zda je zbaveno bolesti a zda je naděje, že povede k dalšímu štěstí. Pro Benthama je např. pečení dortu stejně cenné jako psaní básní – tedy v případě, že to člověku přináší stejné štěstí (Shaw, 1999).

Jiný utilitarista, John Stuart Mill (1806–1873) oproti tomu navrhuje rozlišovat mezi kvalitativním a kvantitativním prožitkem libosti. Mill dospěl k závěru, že existují kvalitativně měřeno různé druhy štěstí. Štěstí spočívající v činnosti intelektu nebo představitivosti je hodnoceno výše. Člověk má totiž vyšší schopnosti (kapacitu ke vznešenému citění) než zvíře, takže ani to, co působí štěstí zvířatům, nemůže uspokojit lidský koncept štěstí. Lidé mají vyšší aspirace. Mill nicméně podotýká, že bytost, jejíž kapacita vlastních prožitků je nízká, má větší šanci být plně spokojená (spokojenost je ale něco jiného než štěstí). Člověk se svou hrdostí, láskou ke svobodě a nezávislosti, láskou k moci, se svým nadšením a smyslem pro lidskou důstojnost by jistě nechtěl klesnout na nižší stupeň, protože tyto rysy jsou zdrojem štěstí u lidí. Avšak mnoho z těch, kteří jsou schopni vyššího štěstí, je pod vlivem svodů nebo okolností¹⁴ přeměněni na ta nižší. Není to ale dobrovolné – dříve než se zaměří na nižší, ztratí kapacitu k vyššímu. Utilitaristická morálka si váží u lidí síly k obětování jejich vlastního štěstí pro dobro druhých. Obětování ale samo o sobě odmítá uznat za dobré. Pokud oběť nezvyšuje součet konečného blaha, považuje ji za zbytečnou. Mill tedy rozlišuje užitečné a neužitečné sebeobětování, přičemž jako příklad neužitečného sebeobětování uvádí izolaci od společnosti – zvláštní typ asketismu, kdy asketa žije osaměle v jeskyni, příp. na sloupu (Mill in Englehardt, Schmelteköpf, 1992). I když utilitaristická etika je původně (u Benthama) hédonisticky zaměřená (na maximalizaci libosti), není egoistická. Žádá ohled ke všem zúčastněným stranám, aby bylo dosaženo obecného prospěchu, dokonce i v situaci, v níž budou vlastní zájmy znevýhodněny (Henriksen, Vetlesen, 2000).

Bentham i Mill se shodují ve tvrzení, že jedině štěstí má svoji vnitřní hodnotu. Vše, co je dobré, je dobrým jen proto, že přináší štěstí (měřeno kvantitativně nebo kvalitativně).

Kritikové upozorňují na to, že existují i jiné věci, které mají hodnotu samy o sobě, např. přátelství nebo estetické cítění. Tyto věci mohou mít svoji hodnotu, i když ke štěstí vést nutně nemusejí (Nečasová, 2001).

Utilitaristé mohou jednat, podobně jako deontologové, podle pravidel. Tento typ utilitarismu se nazývá utilitarismus pravidel nebo zásad. Základní otázkou je: „Které pravidlo, zásada má v dané chvíli nejvyšší prioritu.“ (Henriksen, Vetlesen, 2000.) Mill přijímá to, že utilitaristický princip může přispět k vytyčení obecných pravidel (např. zásada pravdomluvnosti), která sice mohou být ve výjimečných případech porušena, ale která by měla být brána v úvahu v posuzování výsledků jakéhokoli činu (Thompson, 2004). Na rozdíl od deontologů základem je v tomto případě kalkul pozitivních a negativních konsekvencí jednání podle daného pravidla a nikoliv rozumné zdůvodnění mravního zákona. Mill (in Thompson, 2004) uvádí příklad člověka, který lže, aby získal nějakou okamžitou výhodu. Tvrdí, že společnost se neobejde bez zásady pravdomluvnosti, bez níž by nikdo nemohl nikomu věřit. Pravidlo, že lidé by měli mluvit pravdu, je tudíž obecným prostředkem dosažení co největšího blaha pro co nejvíce lidí. I když to možná vypadá, že porušení tohoto pravidla v dané situaci přináší vyšší blaho, z dlouhodobého pohledu povede k nižšímu blahu (Thompson, 2004). Takto tedy mohou utilitaristé i deontologové dodržovat stejné pravidlo, odůvodnění je však různé.

Utilitarismus činu (jednání) oproti tomu říká, že správnost jednání je determinovaná jeho výsledkem v tom jednotlivém případě – kalkulu se podrobuje každé jednotlivé jednání. Utilitarismus zásad bere v úvahu v dlouhodobé perspektivě konsekvence, které pravděpodobně nastanou, když se případ zobecní a bude vnímán jako precedens.

Obecně platí, že Bentham představuje to, co je známo jako utilitarismus jednání, při němž se zvažují očekávané výsledky každého jednotlivého činu, zatímco Mill zastává utilitarismus pravidel, podle něhož by měl člověk dodržovat pravidla, pokud přinášejí větší blaho pro společnost (Thompson, 2004).

Aplikace

V našem případě se tedy pracovnice občanského sdružení musejí zamyslet nad tím, jaké rozhodnutí přinese co největší blaho co nej-

většímu počtu lidí. Je třeba nejprve pátrat po okolnostech a důsledcích jednání a až poté se rozhodnout způsobem, který v kalkulovaném výsledku přinese co největší sumu dobra všem zúčastněným.

V případě, že by v kontaktu s paní Annou pokračovaly, byly by stále vytiženy komunikací s klientkou (o jejímž smyslu navíc nejsou přesvědčeny) a svůj čas by nemohly plně věnovat ostatním klientkám. Navíc se domnívají, že klientce nejde o řešení situace, ale o to, aby o svém trápení mohla někomu psát a dočkala se odezvy. Jsou přesvědčeny o tom, že si odpovědi na své e-maily paní Anna snažila „pojistit“ poskytnutím finančního daru sdružení. Pracovnice si dobře uvědomují, že se pokusily paní Anně pomoci (např. vyhledáním odborníků z oblasti psychologie v místě jejího bydliště), a to i přesto, že klientka nespadá do cílové skupiny jejich organizace. Snažily se o její namotivování k tomu, aby se obrátila na odborníky, kteří by jí mohli nabídnout skutečně účinnou pomoc. Z tohoto hlediska se tedy zdá, že je ospravedlnitelné ukončení kontaktu.

Kdyby i nadále docházelo ke kontaktu s paní Annou, její aktuální potřeby by byly saturovány, protože jí e-mailové spojení prozatím vyhovuje a nechce do řešení svého problému zahrnout žádný další subjekt (tj. svoji současnou rodinu, psychologa nebo organizaci zabývající se osvojením dětí). Jak ale víme, nikdy není dopředu jisté, jaké budou následky našeho jednání.¹⁵ Paní Anna se pracovnicím svěřila, že několikrát myslela na sebevraždu. Pracovnice mohou být tímto faktem znepokojeny, protože pokud přeruší kontakt s paní Annou, nebudou mít informace o tom, jak se její obtížná životní situace vyvíjí. Paní Anna podle jejich názoru potřebuje odbornou psychologickou pomoc, tu jí však forma internetového poradenství nemůže poskytnout.

Jaké tedy mohou být očekávané následky ukončení kontaktu pracovnic občanského sdružení s klientkou?

Pracovnice budou mít více času na ostatní klientky, které spadají do cílové skupiny sdružení. Nebudou také pod tlakem toho, že by měly poskytovat pomoc klientce, jež činnost sdružení sice finančně podpořila, ale podle jejich názoru služeb internetového poradenství zneužívá. Jsou si vědomy, že v rámci svých možností nabídky paní Anně návrh řešení její situace. Klientce byly doporučeny návazné služby, jež se však

ona zatím rozhodla nevyužít; důvody jejího rozhodnutí jsou čistě subjektivní. Z pohledu kvantitativní kalkulace štěstí je tedy dobré spolupráci ukončit, ačkoliv rozhodnutí pracovníků bude klientka vnímat pravděpodobně nelibě. Z jejího pohledu a také z krátkodobé perspektivy jí tento postup pravděpodobně dobro nepřinese. Může se také cítit podvedena a ve své těžké situaci ještě více opuštěna, protože poskytla finanční obnos organizaci, které důvěřovala, a ta s ní přesto přerušila kontakt, ačkoliv ona o spojení s pracovnicemi sdružení stála a jeho forma jí vyhovovala. Je možné, že za nějaký čas začne hledat jinou možnost pomoci a obrátí se např. na některého z psychologů doporučeného pracovníky neziskové organizace. Tento postup paní Anny by přinesl větší kvalitu nejen jí, ale celé její rodině, protože vhodně volená forma psychoterapie by klientce pravděpodobně přinesla úlevu a umožnila by jí vyrovnat se s vlastní minulostí.

Utilitarismus zásad se ptá, které pravidlo (která zásada) má v dané chvíli největší prioritu. Pro pracovnice občanského sdružení je v danou chvíli prioritou pracovat podle pravidel stanovených danou organizací. Ukončí tedy spolupráci s vědomím, že klientce poskytly v rámci svých možností ty nejlepší služby a nyní je na klientce, zda jejich rad využije či nikoliv. V rámci svého působení v sociální oblasti tedy splnily předepsaný úkol. Mohlo by se toto jejich jednání stát precedencem? Domníváme se, že ano. V organizaci může dojít ke konsenzu o formulaci ať už psaného nebo nepsaného pravidla, za jakých podmínek bude napříště poskytována služba klientům nepatřícím do cílové skupiny a navíc nerespektujícím formu nabídky jednotlivých služeb.

Náhled na situaci v intencích etiky účasti neboli etiky péče

Etika péče je především spojována s feministickými přístupy k etice a nejčastěji se objevuje ve spojení se jménem Carol Gilliganové, která v 80. letech 20. století analyzovala etické postoje žen a mužů. Vychází z Kohlbergových stadií morálního vývoje¹⁶ a tyto s ohledem na zjištění získaná svými výzkumy interpretuje jinak a rozvíjí. Na základě výzkumných studií morálních dilemat Gilliganová (2001) konstatuje, že morální vývoj se neodvíjí stejným způsobem u všech lidí – vyvíjí se ve dvou základních liniích – podle

pohlaví. „Pro dívky se morálka záhy týká péče a potřeb osob, pro chlapce se týká spíše abstraktních principů.“ (Henriksen, Vetlesen, 2000: 64.) Gilliganová dále dospěla k závěru, že muži jsou učeni vnímat za klíčový morální imperativ respektování práv druhých, tedy chránit práva na život a na seberealizaci před cizím vměšováním (mužské pojetí morálky pak Gilliganová nazývá etikou spravedlnosti¹⁷), zatímco pro ženy je morálním imperativem rozpoznat trápení tohoto světa a snaha ulevit mu (ženské pojetí morálky nazývá etikou péče). Ženy pak řeší morální dilemata s ohledem na zachování vztahů, zatímco muži upřednostňují abstraktní morální principy. Gilliganová považuje obojí pojetí morálky za rovnocenné.

Na základě svého zkoumání pak Gilliganová předložila teorii vývoje ženského morálního myšlení sestávající ze tří stadií a přechodů mezi nimi, k čemuž využila Kohlbergova stadia morálního vývoje. V prvním stadiu, které je nazýváno jako předkonvenční, je stěžejní orientace na péči o sebe samu tak, aby bylo zajištěno přežití. Následuje přechodná fáze, která toto posuzování hodnotí jako sobecké a „do popředí vystupuje nové chápání spojitosti mezi já a druhými, což je vyjádřeno pojmem odpovědnosti“ (Nečasová, 2001: 40). Ve druhém, konvenčním stadiu dochází k pojetí dobra ve smyslu péče o druhé, avšak za současného přehlížení svých vlastních zájmů a potřeb. Dochází tak k sebeobětování. Tim „vznikají problémy ve vztazích a vytváří se nerovnováha, která zahajuje druhou přechodnou fázi“ (Gilliganová, 2001: 97). Ve snaze utřídit si zmatek mezi sebeobětováním a péčí dochází k přehodnocení vztahů. Poslední, postkonvenční stadium se soustřeďuje na dynamiku vztahů. „Napětí mezi sobeckostí a odpovědností se rozptyluje díky novému pochopení vzájemné propojenosti mezi sebou a druhými. Péče se stává vědomě zvoleným principem úsudku, který sice ve svém zaujetí pro vztahy zůstává psychologický, ale tím, že odsuzuje vykořisťování a ubližování, se stává univerzálním.“ (Nečasová, 2000: 41.) Jádrem etiky péče, „která je odrazem rostoucího poznání lidských vztahů, je náhled, že já a druhý jsme vzájemně propojeni“ (Gilliganová, 2001: 97).

To, co Gilliganová označuje za mužskou etiku spravedlnosti, považuje za „situačně nezávislé a rigidní, kdy já je autonomní a nezávislé a člověk se orientuje podle abstraktních práv a povinností.

Ženská etika péče je naproti tomu situačně senzitivní a flexibilní, já je spojeno s ostatními a člověk se orientuje podle konkrétní struktury vzájemných vztahů.“ (Nečasová, 2001: 41). Etika spravedlnosti podle ní vychází z předpokladu rovnosti, tedy že by každý měl být posuzován stejně. Kdežto základem etiky péče je předpoklad nenásilí, respektive, že by nikomu nemělo být ublíženo (Gilliganová, 2001).

Pro etiku péče je stěžejní vztah. Celý svůj život žijeme ve vztazích, jako děti se rodíme do morálních vztahů. Lze tedy říci, že být člověkem znamená nutnou účast ve vztazích, které jsou vytyčeny péčí a odpovědností. Od narození je dítě příjemcem péče a postupně dozrává k tomu, aby se stalo dárce. A co že je to vlastně myšleno tou péčí? Held (in Uhde, 2009) definuje péči jednak jako hodnotu, ale také jako aktivitu. Koncept péče musí být definován normativně, aby poskytl morální měřítko hodnocení reálných vztahů a uskutečňování péče, které jsou prostoupeny nerovnostmi jako každé jiné mezilidské vztahy. Hlavní teze, kterou Held obhajuje, spočívá v „interpretaci péče jako univerzálně sdílené zkušenosti nutné k přežití jedince i společnosti“ (Uhde, 2009: 205). Péče tedy podle Held představuje primární hodnotu, která předchází a zároveň zahrnuje spravedlnost. Péče se podle ní zdá být tou nejzákladnější morální hodnotou. Podle Gilliganové (2001) se morální problémy rovnají problémům lidských vztahů. „Morální problém vzniká spíše z protichůdných povinností než ze soupeření práv a pro své řešení vyžaduje kontextový a narativní, nikoli formální a abstraktní způsob myšlení, jako je tomu v předcházejících teoriích. V tomto pojetí morálky, která klade důraz především na péči, se morální vývoj soustřeďuje kolem chápání odpovědnosti a lidských vztahů, zatímco pojetí morálky jakožto nestrannosti spojuje morální vývoj s porozuměním právům a pravidlům.“ (Gilliganová, 2001: 47.) To, co Gilliganová označuje Kohlbergovou etikou spravedlnosti, lze také chápat jako morálku práv, kdy klade důraz zejména na separaci, zatímco etika péče odpovídá morálce odpovědnosti, přičemž klade důraz na spojitost, zdůrazňuje prvořadost vztahu, nikoli jedince jako etika spravedlnosti.

V souvislosti s etikou péče nám tedy vyvstávají stěžejní oblasti zájmu, a to vztah, odpovědnost, emocionalita, komunikace a kontextualita.

Aplikace

Pokud se zamyslíme nad nastolenou kasuistikou z hlediska etiky péče, je zřejmé, že významným faktorem v popsané situaci může být skutečnost, že danou službu poskytují ženy. „Ženy konstruují morální problémy charakteristickým způsobem, neboť morální dilemata chápou jako konflikt odpovědností. Tato konstrukce je sledem tří perspektiv, z nichž každá představuje komplexnější chápání vztahu mezi já a tím druhým a každá přechodná fáze znamená kritickou reinterpretaci konfliktu mezi sobeckostí a odpovědností¹⁸.“ (Gilliganová, 2001: 125.) Jak již bylo uvedeno výše, ženský morální úsudek se nejprve soustřeďuje na přežití, posléze se zabývá dobrotivostí a nakonec dochází k reflektivnímu pochopení péče, jakožto nevhodnějšího vodítka k řešení konfliktů v lidských vztazích. V ženských konstrukcích morálky jsou ústředními pojmy odpovědnost a péče, kdy koncepce vlastního já a morálky je vzájemně propojena.

Pracovnice je nucena učinit morální rozhodnutí týkající se ukončení či zachování kontaktu s klientkou, v rámci něhož však zohledňuje obavy ze zhoršení psychického stavu klientky, resp. z možnosti realizace „výhrůžek“ o sebevraždě. Vedle toho by pracovnice mohla pociťovat obavy o členy rodiny klientky, pokud by svůj život skutečně ukončila. „Podstatou morálního rozhodnutí je uplatnění volby a ochota přijmout za tuto volbu odpovědnost.“ (Gilliganová, 2001: 91.) Tato odpovědnost je vnímána rozdílně muži a ženami, kdy účastník výzkumu – jedenáctiletý chlapec – považuje za odpovědnost nedělat to, co chce, protože myslí na ostatní. Vedle toho pro stejně staré děvče znamená odpovědnost dělat to, s čím ostatní počítají, bez ohledu na to, co chce ona. Oběma dětem záleží na tom, aby neublížily ostatním, avšak vykládají si problém odlišně. Podle chlapce ubližování vzniká z vyjádření agrese a podle děvčete z neschopnosti reagovat (Gilliganová, 2001). „Odpovědnost v pojetí etiky péče rovná se nutnost reakce, která plyne z uvědomění, že se na vás druzí spoléhají a vy jim máte pomoci.“ (Gilliganová, 2001: 79.) Z tohoto důvodu pracovnice může pociťovat vedle odpovědnosti za nutnost učinit ve věci rozhodnutí také obavy z prohlubování dilematu, jelikož na ni a na její pomoc klientka spoléhá. Pracovnice by se tak nacházela v konvenčním stadiu, kdy by měla pocit, že klientce musí pomoci za každou cenu. Situaci by jí mohl komplikovat

také dojem, že klientce služba internetového poradenství není schopna pomoci, a možná by zkusila v rámci intervence uplatnit další služby (např. psychologické poradenství), které nejsou prostřednictvím daného internetového poradenství poskytovány. Zde hrozí riziko, že se pracovnice bude vedle nutnosti pomoci potýkat také s obavou, že služby navíc, které poskytuje, nemusí umět poskytovat správně.

Henriksen a Vetlesen (2000) říkají, že naše morální odpovědnost v soukromém životě a v životě pracovním nejsou a ani nemají být dvě odlišné věci. Domnívají se, že „panuje těsná souvislost mezi morálním uvědoměním jedince jako člověka a způsobem, jakým vykonává své povolání. V etické perspektivě je nejdůležitější vědomí, že ten druhý není pouhý klient, ale člověk, který svým bytím apeluje na lidskost v nás samotných.“ (Henriksen, Vetlesen, 2000: 52). Morální odpovědnost má tedy jádro, které je společné jak pro profesní, tak také pro osobní vztahy. Dospělá osoba je nositelem odpovědnosti a dárcem péče.

Zároveň lze předpokládat, že se pracovnice bude v případě angažovat citově, zkoumat danou situaci z více stran a v případě soucitu s klientkou hrozí riziko identifikace. Empatie, kterou pracovnice může pociťovat, však nemusí být pouze přítěží při řešení vzniklého dilematu. „Empatie otevírá cestu ke konkrétní situaci a tím umožňuje aktivní zapojení kognitivních schopností (interpretace, úvahy, zvažování následků, apod.). Úloha empatie spočívá v tom, že nás vede k uvědomění si závislosti a zranitelnosti. Směřujeme k tomu, že co je lidské, to je morálně relevantní, takže vlastnosti, které nás uschopňují povšimnout si lidské stránky věci, nás stejnou měrou uschopňují, abychom si uvědomili, o co jde v morálním smyslu.“ (Henriksen, Vetlesen, 2000.) Podle Henriksena a Vetlesena (2000) nás naše emocionální stránka předurčuje k tomu, být jak morálními subjekty, tedy bytostmi schopnými péče a převzetí odpovědnosti, tak také příjemci, ve smyslu subjektů s nárokem na respekt ostatních. Jako zralé morální subjekty bychom měli prokazovat nejenom odpovědnost a ohled na ostatní a jejich potřeby, ale také „dorůst“ do takové autonomie, abychom byli schopni prosazovat své vlastní potřeby a chránit si tak vlastní důstojnost. Naše potřeby jsou totiž stejně tak morálně legitimní jako potřeby ostatních a mají nárok na to, aby byly ostatními respektovány.

Což odpovídá postkonvenčnímu stadiu morálního vývoje podle Gilliganové.

Pracovnice by v tomto stadiu měla mít vytvořeny hranice, s nimiž vstupuje do interakce s klienty, a měla by umět rozlišit, kdy je klienty využívána pouze k uspokojování jejich potřeb. Následně je pak schopna zhodnotit, které služby klientce poskytne, v závislosti na svých (pracovních i osobních) možnostech, a zdali poskytnutí těchto služeb klientce pomohlo (což by mohla odhalit prostřednictvím zpětné vazby). Takto jednající pracovnice bere ohled jak na potřeby klientky, tak na své vlastní.

Z hlediska kontextového způsobu myšlení je pro potřeby další spolupráce s klientkou nezbytné, aby pracovnice zmapovala možnou podporu klientky v jejím nejbližším okolí. Prostřednictvím komunikace (byť ne face to face) by pracovnice mohla zjistit okolnosti špatného vztahu klientky s matkou, důvody, které klientku vedly k mlčení o problému před svou rodinou, apod. Následně by ji vedla k napravení či obnovení vzájemných vztahů se svými nejbližšími. Etika péče se pokouší o vnímání účastníků dilematu jako nedílných součástí sítě vztahů a ne jako protivníků, přičemž zachování těchto vztahů je pro zúčastněné stěžejní. Dilema je pak řešeno tím, že se síť vztahů aktivuje právě prostřednictvím komunikace. Z tohoto důvodu je nezbytné dát klientce prostor pro vyjádření, aby následně s pracovnicí mohly dospět ke společnému poznání. Domníváme se tedy, že by kontakt neměl být ukončován, ale klientka by měla být pracovnicí postupně vedena a zplnomocňována k tomu, aby kontakt ukončila sama, tedy znovu převzala odpovědnost a kontrolu nad vlastním životem.

Závěr

Aplikace vybraných etických teorií přinesla tři různé závěry z hlediska odůvodnění rozhodnutí. Z deontologické i utilitaristické perspektivy by bylo žádoucí kontakt s klientkou ukončit. První uvedená teorie toto jednání odůvodňuje odkazem na vedení klientky ke svobodnému jednání motivovanému nikoliv libostí, ale povinností. Druhá potom poukazuje na to, že ukončení kontaktu bude mít pravděpodobně za následek zisk většího množství štěstí pro více zúčastněných, než jak by tomu bylo při pokračování v kontaktu. Navíc je zde patrná užitečnost i v oblasti kalkulace kvality štěstí – např. pro klientku může

pokračování v kontaktu znamenat pouze spokojenost, zatímco ukončení kontaktu by mohlo přinést v dlouhodobé perspektivě štěstí (ovšem za předpokladu, že ji to donutí situaci aktivně řešit). V obou případech je tím, kdo ukončuje kontakt, pracovnice sama. Závěry rozboru podle etiky péče se od předchozích liší, protože pracovníci vedou k pokračování v kontaktu s tím, že v diskusi s klientkou budou obě ženy usilovat o porozumění kontextu, vzájemné odpovědnosti a podpoře začlenění klientky do sítě vztahů. Cílem tohoto přístupu je sice také ukončení kontaktu. V tomto případě je však tím, kdo kontakt ukončuje, klientka sama, jakmile nabude jistoty, že zvládne řešit problém bez pomoci pracovníka.

Naší snahou v tomto nebylo vyčerpávající pojednání o tom, jak jednotlivé teorie řeší dané dilema nebo problém. Z teorií byly aplikovány jen vybrané pojmy, které nicméně považujeme za relevantní vzhledem k prezentované kazuistice. Přesto se domníváme, že uvedené náhledy ukazují alternativu k intuitivnímu rozhodování. Pouze intuitivní rozhodnutí totiž může nejen poškodit klienta¹⁹, ale také způsobit značnou nejistotu sociálních pracovníků, příp. může vést k výčitkám a pocitům nekompetentnosti. Naopak rozbor situace z více hledisek je základem informovaného rozhodnutí, za které může pracovník také nést odpovědnost.

Ztotožňujeme se s tím, že „být morálním subjektem znamená vedle empatie a pečovatelských schopností také disponovat čistě kognitivními schopnostmi, tedy umět analyzovat situaci a zvážit, jak se správně zachovat. Citově se vžívat do stavu druhého může být zaslepené, jestliže se neopíráme též o pochopení myšlenkových pochodů.“ (Henriksen a Vetlesen (2000: 53).

Informované rozhodnutí však ještě nemusí ukončit prožívání etického problému nebo dilematu pracovníky. Z hlediska konsekvenci teorie není nikdy dopředu jisté, zda rozhodnutí bylo správné, nebo ne. Pracovníci také zpravidla nemají vyčerpávající informace, což může rozbor situace zkreslit. Mohou však mít jistotu, že situaci nahlédli z více úhlů a rozhodli se na základě informací, které měli k dispozici, a v souladu se svým svědomím. A to není zase tak málo. Zvláště vezmeme-li v úvahu že prostřednictvím svědomí se člověk dostává přes relativizaci vlastních zájmů a přání k otázce, co je obecně dobré (Spaemann, 1995).

Poznámky

- 1 Srovnej Fleck–Henderson in Nečasová, Musil (2006).
- 2 Podle zákona č. 108/2006 Sb.
- 3 Z řeckého deon – co má být, povinnost. Jedná se o povinnostní etiku.
- 4 Podle Kanta nemůže etika záviset na empirii (zkušenosti), ale musí spočívat na vlastních, z čistého rozumu vyvozených základech, nesmí být mravoukou empirickou, ale metafyzikou (čistým rozumovým poznáním) mravů (Papírník in Kant, 1910).
- 5 Např. chce-li mít člověk dlouhý život, kdo zaručí, že to nebude živoření?
- 6 Zásada, která má určovat vůli každého člověka.
- 7 K ostatním bychom se nicméně měli dobře chovat nezávisle na tom, jak se oni následně budou chovat k nám – jsou totiž osobami s vlastní důstojností (viz dále).
- 8 Maximy jsou všeobecné zásady, které člověk subjektivně považuje za potřebné.
- 9 Tedy jako věc, šlo by o zvěčnění.
- 10 Jak je ale možná svobodná vůle člověka, když víme, že zároveň působí přírodní nutnost? Člověka chápeme v jiném smyslu i vztahu, pokud ho nazýváme svobodným, nebo pokud ho chápeme jako součást přírody. Jde tedy o různé roviny, které nejsou v rozporu. Člověk si je vědom sebe sama jednak jako předmětu, který podléhá působení smyslů, jednak jako bytosti nezávislé při užívání rozumu na smyslových dojmech. Skrze vůli je možné takové jednání, které se může dít jen tehdy, když člověk pohrdne všemi žádostmi a smyslovými podněty – zákon zde dává pouze čistý rozum, který je na smyslovosti nezávislý. Svoboda je idejí, jejíž objektivní skutečnost nelze nijak odvodit z přírodních zákonů. Nemůže být doložena na příkladech, nelze ji pochopit, ani jí porozumět. Platí jen jako nutný předpoklad rozumu v bytosti, která se domnívá být si vědoma vůle. Svoboda vůle je jediný předpoklad, za něhož je možný kategorický imperativ. Jak je tento předpoklad sám možný, však nelze pochopit lidským rozumem. Pojem čistého rozumového světa jako celku všech rozumových bytostí (k němuž náležíme i my, i když jsme zároveň členy světa smyslového) však zůstane vždy potřebným pojmem. A to i přesto, že na jeho hranici končí vědění. Bude totiž vzbuzovat náš zájem o mravní zákon, protože můžeme náležet do říše účelů o sobě, pokud budeme pečlivě jednat podle maxim svobody (Kant, 1976).

- 11 Obava se může týkat např. předpokladu zvýšené aktivity klientky směrem k poradně (zahrnování poradny dalšími e-maily nebo obvinění poradny z neplnění povinností, i když získala od klientky finanční podporu) nebo toho, co klientka udělá ve své zoufalé situaci (uskutečnění sebevraždy, kterou klientka vyhrožovala).
- 12 Např. když klient nechce svoje problémy ať už z jakéhokoliv důvodu řešit, přesune je na pracovníci, příp. alespoň v kontaktu s pracovníci získává úlevu.
- 13 Např. Hittinger, 1989, Henriksen, Veltesen, 2000, Clark, 2000, Banks, 2001.
- 14 Mill zde má na mysli psychické nebo fyzické utrpení, nemoc, chudobu, nedostatky charakteru. Východisko vidí např. ve vzdělávání, rozvoji vědy, kontrole nezdravých vlivů apod.
- 15 Jak tvrdí někteří kritikové, dobrý utilitarista musí mít „prorocké schopnosti, má-li obhlédnout všechny možné a myslitelné následky svého jednání“ (Henriksen, Veltesen, 2000).
- 16 Který založil svá stadia morálního vývoje na teorii kognitivního vývoje Jeana Piageta.
- 17 Jde pouze o označení, které Gilliganová použila pro Kohlbergova stadia morálního vývoje, nejedná se tedy o etickou teorii.
- 18 Odpovídá stadiím morálního vývoje myšlení.
- 19 Např. tím, že by pracovnice ukončila kontakt, ale nedokázala by už klientce vysvětlit, co jí k tomu vedlo.
- Seznam literatury:**
- ANZENBACHER, A. **Úvod do etiky.** Praha: Zvon, 1994.
- BANKS, S. **Ethics and values in social work.** Basingstoke: Palgrave, 2006.
- CLARK, C. L. **Social Work Ethics. Politics, Principles, and Practice.** London: Macmillan Press, 2000.
- GILLIGAN, C. **Jiným hlasem: o rozdílné psychologii žen a mužů.** Praha: Portál, 2001.
- HAWKINS, P., SHOHEIT, R. **Supervize v pomáhajících profesích.** Praha: Portál, 2004.
- HENRIKSEN, J. O., VETLESEN, A. J. **Blízké a vzdálené: etické teorie a principy práce s lidmi.** Boskovice: Albert, 2000.
- HITTINGER, P. H. **Philosophy and the Guest for Ethical Foundations.** *Social Thought*, XV, 1989, No. 3/4.
- KANT, I. **Základy metafyziky mravů.** Praha: Jan Laichter, 1910.
- KANT, I. **Základy metafyziky mravů.** Praha: Svoboda, 1976.
- KOPŘIVA, K. **Lidský vztah jako součást profesce.** Praha: Portál, 1997.
- LISHMAN, J. **Personal and professional development.** In ADAMS, R., DOMONELLI, L., PAYNE, M. *Social Work.* London: Macmillan Press, 1998.
- MACHULA, T. **Základní etické teorie.** In FISCHER, O., MILFAIT, R., a kol. **Etika pro sociální práci.** Praha: Jabok, 2008, s. 46–58.
- MILL, J. S.: **What utilitarianism is.** In ENGLEHARDT, E., SCHMELTEKOPF, D. **Ethics and life.** W.C. Brown Publ., USA, 1992.
- NEČASOVÁ, M. **Úvod do filozofie a etiky v sociální práci.** Brno: Masarykova univerzita, 2001.
- NEČASOVÁ, M., MUSIL, L. **Pracovní podmínky a dilemata pomáhajících pracovníků.** *Sociální práce/Sociální práce*, Brno: ASVSP, 3/2006, s. 57–71.
- PŘÍKAZSKÝ, J. V. **Učebnice základů etiky.** Koseletní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2000.
- SHAW, W. **Social and Personal Ethics.** London: Wadsworth Publ. Company, 1999.
- SPAEMANN, R. **Základní mravní pojmy a postoje.** Praha: Svoboda, 1995.
- THOMPSON, M. **Přehled etiky.** Portál: Praha, 2004.
- UHDE, Z. **Recenze.** *Sociologický časopis*, 2009. Vol. 45. No. 1. 205–208.